

СПОСАБЫ ВЫРАЖЭННЯ АКАЛІЧНАСЦІ Ў ДЗЕЛАВЫХ ПОМНІКАХ
СТАРАБЕЛАРУСКАЙ ПІСЬМЕННАСЦІ (на матэрыяле
«Гістарычнага слоўніка беларускай мовы»)

Вывучэнне будовы простага сказа з'яўляецца адным з актуальных напрамкаў у гістарычным мовазнаўстве. Пры такім даследаванні навуковец не проста апісвае функцыі асобных членаў сказа, а, характарызуючы іх спосабы выражэння, адначасова закранае пытанні марфалогіі і сінтаксісу.

Акалічнасць – даданы член сказа, што абазначае характар дзеяння ці розныя абставіны, пры якіх адбываецца дзеянне, праяўляецца прымета, існуе з'ява, названыя паясняемым словам або арганізаваная шляхам спалучэння розных слоў [2, с. 90]. Акалічнасці могуць выражацца прыслоўямі, дзееспрыслоўямі, назоўнікамі з прыназоўнікамі і без прыназоўнікаў, інфінітывамі, а таксама фразеалагічнымі і сінтаксічна непадзельнымі словазлучэннямі: братъ мо³ ... *тыхъ прошьльх часовъ* недавно з моськвы выехалъ (КВЗС, 426, 1538)¹⁴; судъ, не сквапляючиседо покары зараз, *толко ему, обжалованому, зъ местца уступити наказал* (ИЮМ, IX, 437, 1624); *п[и]сан оу Полоцку оу четвергъ* (ПГ, I, 80, 1333); за остатокъ тыхъ пенезей у лихую филю хлебъ куповаломъ на себе и на челядь невольную (АВК, XXII, 84, 1555–1565); быти имъ у насъ на Ильинъ день (АЗР, I, 36, 1415); на тотъ часъ сама фора была ехати матка твоя до Слонима до книгъ земськихъ сознати (АВК, XXII, 327, 1570). Часцей за ўсё ў сказе акалічнасці адносяцца да дзеясловаў, радзей – да назоўнікаў, прыслоўяў: прото мы н[ын]е укладаемъ то¹ обычаи (Вісл., 23б); дано у Троцехъ, въ четверкъ, въ день святого Францишка (АЗР, I, 181, 1498); тогды по ее смеѣти тая маетность маеть спадати половица на кривныхъ оного мѣжа пєвшого, а половица на кривныхъ ее (Ст. 1588, 287).

Акалічнасці часу абазначаюць час дзеяння або стану і адказваюць на пытанні калі? як доўга? з якога часу? да якога часу?. Яны ўказваюць на час безадносна да пэўнай мякы ці характарызуюць зыходны і канечны моманты дзеяння. Гэтыя акалічнасці выражаюцца прыслоўямі часу, назоўнікамі ва ўскосных склонах, фразеалагічнымі спалучэннямі:

– прыслоўямі часу: *туть бы и ныне каждый свои мостыници замостили и заделали* (АЗР, I, 83, 1468); *днемъ и ночью абы еси ехалъ* (КПД, 700, 1563); теперечи, господару, ваша милость приказали намъ очивисто тамъ выехати (КЗ, 603, 1495); *подданный татарына ... з дому, з стайни украл коня шерстью карого, четврым летом, невалиашиного* (АВК, XXXI, 188, 1594); они мають на каждый день д[е]шшы нашы поминати рано и вечеръ (РПП, 223, 1518); въ понеделокъ вельми рано, *скоро мы ся тамъ зошли* (АВК, XV II, 432, 1561); вчора есте тутъ прыѣхали и сегодня прыехали (АВК, XX, 151, 1598); передъ тымъ състародавна никто намъ тое пишчы не боронилъ (КСД, 581, 1507); я теперь ... *спозычиви сы у людей на пенези ... тую отчызну свою ... окутилъ былъ есми* (АВК, XXIV, 426, 1584).

Прыслоўі часу, якія ўжываліся ў старабеларускіх помніках дзелавага зместу ў якасці акалічнасці, былі наступныя:

– адзайменнікавыя прыслоўі: завжды, всегды, всегда, иног[да], тады, николи, неколи, некогдысь, теды: твоя милость ... завжды намъ радиль о нашо доброе (АЗР, I 156, 1496). У помніках сустракаецца і сінанімічнае ўжыванне акалічнасцей часу, «што прадстаўляла розныя стыхі ў старой беларускай літаратурнай мове – жывую, народную, традыцыйную і польскі ўплыў» [3, с. 284]: *по первшому малжен-*

ству некогдысь вельможного Яна Короля Тарла (АЗР, V, 73–74, 1645), *за полковы гршей ему вылатилем розными часы неколи рыбами и грошми готовыми* (АВК, XXXIX, 326, 1579) і *князь ... даровалъ вельможному пану Миколаю, неколись воеводе Виленскому, некоторою часть лесу* (АСД, I, 26, 1536).

– адпрыметнікавыя прыслоўі:

а) прыстаўка з-(из-) + суфікс -а: звечна, здавна (издавна), израна, исперва: издавна деи тыи люди роботу робливали, церьковъ светое Софии кривали и цвиньтаръ горожкывали (КЗ, 786, 1499);

б) з родным склонам: *зпочатку, змолоду, зранку, издавна, изначала, спочатку*: тогды жалобникъ принявши от него копию подъ печатью его або возного ... такежъ назавтрее маеть жалобы свое попирати (Ст. 1588, 152); Московскій не дасть баламутить: вси слова съ початку въ отписехъ репетуетъ (АЗР, III, 172, 1574).

б) з давальным склонам: порану: *сегодня порану, нежли дей еще былъ на суде засель, до суду, голов, огб запозвали есьмо* (АВК, XXXVI, 151, 1582).

– адназоўнікавыя прыслоўі:

а) з вільнальным склонам (самая пашыраная група): *вечоръ (увечоръ), вдень, на-веки, навекъ, назиму, наночь* і г. д.: муляромъ горелки рано и вечеръ гарнець (ИЮМ, VI, 164, 168); я, Васко, половину свою того дворища, выша [!] помененого, продалъ есми Омеліану Сергеевичу Дракулину обелъ, вечно и нерухомо навеки (ИЮМ, XXI, 432, 1627).

б) з творным склонам: *вечеромъ, весною, днемъ, летомъ, часомъ*: днемъ и ночью абы еси ехалъ (КПД, 700, 1563); вси sprawy часомъ с памяти лючское сплывать и в забыте приходять (Ст. 1566, 2);

в) з месным склонам: *вночи (вночы), враньи, увечере*: с торьги микола¹ наришевичъ и² сыномъ своимъ ... ехали вжо увечере (КВС, 5986, 1552).

г) назоўнікамі з прыслоўнымі часткамі: *сегодня, сегодне, шитодень, шитодня, што-месцяцъ, шиторазъ, тотчасъ*: рокъ есми ознаймилъ отъ сегодня овторкового подаванья мандату месеца апреля первого дня (АВК, XVII, 431, 1561);

– невялікая група беспрыставачных прыслоўяў: *весне, вечере, зиме, лете, ночи, часу, утре*: ижъ лете фрмарчилъ коньми съ циганы (АВК, XVII, 51, 1539–1540).

Таксама акалічнасці часу выражаліся назоўнікамі ва ўскосных склонах з прыназоўнікамі:

– роднага склоны з прыназоўнікамі *до, зъ (съ), одъ, отъ (ото), по, противъ*: каждая вдова маеть до году на вдовьемъ стольцы во влокои седети (АВК, XVII, 209, 1540); с овторка на середи брата моего андрѣя... збили и зранили (КВЗС, 64, 1533);

Часта ўжываецца прыназоўнік *отъ* з родным склонам у спалучэнні з назоўнікам, які мае часовае значэнне ці ўказвае на момант пачатку якога-небудзь дзеяння, *стану*: *отъ того часу маеть бытии въ томъ месте господарскомъ Речицкомъ торгъ на каждой недели у недельный день* (АЗР, IV, 129, 1596); *казали есмо Бартоши брата своего о^тискивати за чотыри недели о^т святого Петра* (КСД, 56, 1510); *мы рокъ положили земскі¹ отъ тое недели вилей светого спаса отъ авьгуста пятого дня за чотыри недели* (КВЗС, 226, 1533); *рокъ есми имъ на заплату тыхъ пяти копъ положили другий отъ сего дня середи за чотыри недели* (АВК, XVII, 312, 1541).

Фіксуецца ў помніках дзелавай літаратуры і парнае ўжыванне прыназоўнікаў для абазначэння пачатку і канца дзеяння: *ночлегъ свой тое ночи изъ пятницы на субботу вывелъ и очистилъ* (АВК, XVIII, 48, 1582); *су²А по³судокъ и писа² мають суды справовати и на суде седети ко³дого дня о¹ пора⁴ку до нешто³ное години* (Ст. 1566, 526).

Ужываліся ў помніках для абазначэння акалічнасцей і назоўнікі, якія маюць часовае адценне, роднага склоны з прыназоўнікамі: *по о¹поведеньи стояти миру за месяц* (АЗР, I, 1, пасля 1340); *се¹цо ... набытое о¹ давного часу в споко¹номъ де²жанью маю*

¹ Ілюстрацыйны матэрыял перадаецца сродкамі сучаснай графікі. Ужыванне вынасных літар захоўваецца.

и тепе⁹ споко^{не} держи (ККСС, 146, 1615); я по смерти мужа своего опекуну его пану Богушу Тарусе маетность мужа своего списовать допустила (АВК, XXI, 211, 1556–1557); оть скончєния року теперешнего ... черезъ два годы, не мають мешане съ тыхъ меръ местскихъ болшей платити (АЗР, IV, 128–129, 1596).

- давальнага склону з прыназоўнікамі *кь, къ, по*: справе^{ли}вость учынити по про-во^{но}е недели (КВС, 535, 1552); толоки у жнива зь четверти на каждой недели по дню ... (АВК, XIV, 391, 1591);
- вiнавальнага склону з прыназоўнікамі *въ (в), во, одь, о, по, подь, предь, презь*: подь часъ осени, для пановъ радныхъ, до ратуша набрано: пива гарцовъ шесть (ИЮМ, XVII, 5, 1710). горелку пили ... того дня ув овторокъ (АСД, I, 285, 1634). на тотъ рокъ за позваньемъ малиского стравили есмо тры копы гроше^е (КВС, 5686, 1552); за горелку и пиво, што розными часы набрали на ратушъ презь полрока, *заплатили* (ИЮМ, XI, 92, 1697); въ субботу вербную угребать улицы наняли чоловекъ дванадцать (ИЮМ, I, 36, 1679); презь тые роки, *по сесь часъ невыданое, копъ двадцать* (ИЮМ, IX, 452, 1643).
- творнага склону з прыназоўнікамі *предь (передь)*: рокъ есмо ему положили ... абы онъ положилъ тотъ листъ передъ нами за тыйденъ, то есть передъ Божкимъ Уступеньемъ въ неделю (КСД, 8, 1510);
- меснага склону з прыназоўнікамі *въ, на, о*: мають платити съ каждое волоки о светомъ Мартине по сороку грошей (АВК, XIV, 439, 1592).
- прыслоўнымі фразеалагічнымі зворотамі: же скарбъ и подскарбiй земьскiй оть первшыхъ часовъ не безъ прычыны есть уставенъ и пожиточней то быти можетъ (КПД, 142–143, 1547); *Богу нашему слава во веки вековъ* (АВК, III, 2, 1401); *якожь и по дорогамъ тотъ Семен Жыла, ... слуги мои переймующы, в день и в ночи росбиваетъ и мутитъ* (АВК, XXXVI, 18, 1582); панъ Якубъ ... от поранку аж до вечора пильновалъ и пана Юртя Медвойша ожддал (АВК, XXXII, 54, 1596);
- устойливiмi спалучэньнямі: законники регулы святого Василия великого ... тотъ монастырь со всимъ ... на себе обняти и вечными часы держати мають (АЗР, V, 13, 1633); кто порушитъ ... ли при моемъ животе, или по моемъ животе розсудитъ со мною (АЗР, I, 22, 1386); писанъ у Вильни подь лето Божьяго нароженья 1529, *месеца ноября 1* (АСД, I, 13, 1529); ижь того дня было спознило, отложиломя тую справу для преизренья до дня завтрешнего (АВК, VI, 153, 1597);
- дзеепрыслоўямi и дзеепрыслонымi зворотамi: кто на сию грамо^т оузри^т или оу-льши^т чтучи (Тр. 1407); у него дей обедъ зъевшы ехалемъ до Пасиничъ (АВК, XVIII, 250, 1619); приездзаячи недалеко церкве ... *поткалемъ се съ тьми жидо-ми* (АВК, V, 16, 1621);
- устойливiмi словазлучэньнямі з лiчэбнiкамi:
 - а) *колькаснiмi* ў родным, давальным, вiнавальным i месным склєнах: каждый ярмарокъ маеть стояти две недели (КЗ, 703, 1498); вжо перемирье на тры годы з нимъ стояти маеть (КПД, 43, 1538); хто бы посла^тца нашо^т е^тдрского и тижъ посланцовъ пановъ ра^т нашихъ и старое^т судовыхъ и суду зе^тско^т зби^т ... двана^тцать неде^т на за^тку нашо^т седети маеть (Ст. 1566, 14);
 - *парадкавымi* ва ўскосныхъ склонах: кь четвертому року маеть стати, а любо речника послать: а не будетъ ли, тогда жалобу стратитъ (АЗР, I, 38, 1420–1423); тамо въ крєве пятае ноши к[н]зя велико^т кєстоу^тя оудавили коморники (Вiл., 444);
- Акалiчнасцi часу ў тэктахъ дзєлавой пiсьменнасцi старабеларускай мовы знаходзiцца ў пачатку, у сярэдзiне i ў канцы сказа: лета оть Рождества Христова тысячного трисотного осмьдесятного третьего (АЗР, I, 22, 1383); посоль тое ночи пьянь розшибся, да за немочью съ королевыми речами не былъ (АЗР, I, 254, 1501); ижь се было спознило, мы комиссарє вси згодне отложили есмя тую справу до завтрея (АВК, VI, 13, 1601).

218, 1601). Часта такiя акалiчнасцi знаходзiлiся ў сказе побач: Василь ждавши его дiсєйшого дня въ понеделокъ до вечора, у вечере, смєркаючися даль то собе въ книги замковыи записати (АВК, XVII, 288, 1541).

Прааналiзаваны матэрыял паказаў, што

- акалiчнасць у старабеларускiх дзєлавых помнiкахъ выражалася прыслоўямi часу, назоўнiкамi ва ўскосныхъ склонахъ з прыназоўнiкамi i без, лiчэбнiкамi, устойливiмi спалучэньнямi, прыслоўнымi фразеалагiчнымi зворотамi, а таксама дзеепрыслоўямi з залежнымi словамi i без iх;
 - месца ў сказе гэтага даданага члена было розным: акалiчнасць часу магла стаяць у пачатку, сярэдзiне i ў канцы сказа.
- Апiсанне акалiчнасцi як даданага члена сказа застаецца актульнай i перспектывнай задачай, вырашэнне якой дазволiць вызначыць структурныя i семантычныя асаблiвасцi простага сказа, прасачыць заканамернасцi развiцця сiнтаксiсу старабеларускай мовы, больш пiзнюна ўявiць адметнасць яе граматычнага ладу.

ЛIТАРАТУРА

1. Булыка, А. М. Гiстарычная марфалогiя беларускай мовы / А. М. Булыка, А. I. Жураўскi, I. I. Крамко. – Мiнск : Навука i тэхнiка, 1970. – 328 с.
2. Бурак, Л. I. Сучасная беларуская мова: Сiнтаксiс. Пунктуацыя : вуч. дапаможнiк для студэнтаў фiлал. фак. ун-таў / Л. I. Бурак. – Мiнск : Унiверсiтэцкае, 1987. – 320 с.
3. Мова беларускай пiсьменнасцi XIV–XVIII стст. / А. М. Булыка, А. I. Жураўскi, I. I. Крамко, У. М. Свяжынскi. – Мiнск : Навука i тэхнiка, 1988. – 320 с.

Максiмава Т. Я. (Мiнск, Беларусь)

СКЛАДАНАЗАЛЕЖНЫЯ СКАЗЫ З ДАДАНЫМI ВЫКАЗНIКАВЫМI: ДЫСКУСIЯНАСЦЬ ПАНЯЦЦЯ У ВУЧЭБНАЙ I НАВУКОВАЙ ЛIТАРАТУРЫ

Складаназалежныя сказы, у якiх даданы сказ раскрывае канкрэтны змест выказнiка галоўнага сказа, выражанага займеннiкамi *той, такi, гэтакi, усё*, у падручнiках па беларускай мове для школы i ВНУ часцей за ўсё адносяцца да складаназалежных сказаў з даданымi выказнiкавымi [4; 6; 7; 15 i iнш.] (або даданымi выказнiка [14]). Напрыклад: *Крык быў такi, што палац замёр ад жаху* (У. Караткевич).

Разам з тым iснуе пункт глєдзання, паводле якога такiя канструкцыi належаць да складаназалежных сказаў з даданымi азначальнымi. Напрыклад, у працы Я. Ф. Карскага «Беларусы» адзначана наступнае: «У жывой беларускай мове вельмi распаўсюджаны даданыя сказы, якiя далучаюцца да галоўнага пры дапамозе *якiй*; у галоўным яму адпавядае *такiй*: *якая* еда, *такая* я ходá (Нас. Прым. 193) <...> Усе такiя сказы, несумненна, замяняюць прыметнiк-азначэнне, а часам i выказнiк» [8, с. 463]. Да складаназалежных сказаў з даданымi азначальнымi аднослi такiя канструкцыi Я. Лёсiк [10], Г.Н. Ключаў [9], Т. Р. Рамза [11].

У рамках функцыянальнага падыходу класiфикацыя складаназалежных сказаў грунтуецца на падабенстве сiнтаксiчнай функцыi даданага сказа i сiнтаксiчнай функцыi члена простага сказа. Аднак падабенства гэта няпоўнае, i супярэчнасцi, якiя ўзнікаюць пры класiфикацыi складаназалежных сказаў, непазбежныя. Тычацца яны i сiнтаксiчных канструкцый, заяўленых у загалюкку. Магчыма, менавiта па гэтай прычыне аўтары сучасных падручнiкаў па беларускай мове для 9 i 11 класаў агульнаадукацыйных устаноў [2; 3] прадставлi класiфикацыю складаназалежных сказаў у скарочаным варыянце, выключыўшы з разгляду сказы з даданымi выказнiкавымi, а разам з тым i з даданымi дзейнiкавымi. У названых падручнiках гэтыя канструкцыi